

Договірне регулювання

особистих немайнових відносин у сімейній сфері

О. В. Михальнюк

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються проблеми договірного регулювання особистих немайнових відносин у сім'ї. Визначено конституційні засади та теоретичне підґрунтя існування в сімейному праві України кола договорів, спрямованих на виникнення особистих немайнових прав та обов'язків у сімейній сфері. Значну увагу приділено питанням регулювання особистих немайнових відносин подружжя у шлюбному договорі.

Ключові слова: сімейне право, договірне регулювання особистих немайнових відносин у сім'ї, шлюбний договір.

В статье рассматриваются проблемы договорного регулирования личных неимущественных отношений в семье. Определены конституционные основы и теоретическая база существования в семейном праве Украины группы договоров, направленных на возникновение личных неимущественных прав и обязанностей в семейной сфере. Особое внимание уделено вопросам регулирования личных неимущественных отношений супругов в брачном контракте.

Ключевые слова: семейное право, договорное регулирование личных неимущественных отношений в семье, брачный контракт.

In the article are presented modern problems of contract regulation of personal none-property relations in the family. There are determined constitutional basis and theoretical background of existence in the family law of Ukraine the contracts, oriented on introduction of personal none-property rights and obligations in the family sphere. Special attention is paid to the issues of regulation of personal none-property relations in the marriage contract.

Keywords: family law, contract regulation of personal none-property relations in the family, marriage contract.

На сучасному етапі закономірною є тенденція до перебудови врегулювання відносин у найприватнішій сфері життя суспільства – усередині сім'ї – на договірних засадах самими її членами без втручання будь-яких публічних органів та держави в цілому.

Слід зазначити, що можливість урегулювання сімейних відносин договором є одним із принципів сімейного законодавства та важливою характеристикою методу сімейно-правового регулювання, що отримало пряме законодавче закріплення у ст. ст. 7 та 9 Сімейного Кодексу України (далі – СК України), а також у ряді інших статей СК України у вигляді поіменованих договірних конструкцій.

Варто також відзначити, що в умовах сьогодення суб'єкти сімейного права дедалі частіше звертаються до саморегулювання внутрісімейних правовідносин на договірних засадах. Використання моделі сімейно-правового договору дає змогу упорядкувати численні потреби людей і різноманітні обставини, які впливають на життя конкретної сім'ї. Легальне ж регулювання відносин у сімейній сфері не завжди об'єктивно може врахувати різноманітність людських інтересів та життєвих обставин.

Про зростаючу роль договору в сімейній сфері повсякчас акцентується увага в роботах З. В. Ромовської [8; 9]. Про необхідність розробки єдиної теорії сімейно-правового договору наголошувала також І. В. Жилінкова [2, с. 206-207, 213]. Договірному регулюванню сімейних відносин присвячені праці В. К. Антошкіної, А. Б. Болховітіної, О. А. Ульяненко, Г. А. Гаро, Л. В. Липець, А. В. Сапейко.

Як свідчить аналіз вищевказаних джерел, на сучасному етапі науковці цілком одноставні з питань регулювання майнових відносин у сім'ї на договірних засадах. У той самий час дискусійним залишається питання можливості врегулювання сімейно-правовими договорами особистих немайнових відносин. Сьогодні ця проблема, з нашої точки зору, є вкрай актуальною. Вона потребує наукового осмислення, а також визначення конституційних засад та теоретичного підґрунтя існування в сімейному праві України договорів, спрямованих на виникнення особистих немайнових прав та обов'язків у сімейній сфері.

Так, на думку Я. М. Шевченко, договори, якими пропонується врегулювати відносини щодо немайнових прав, докорінним чином суперечать цивільному праву, оскільки ним просто неможливо обмежити особисті права жодного з батьків та встановити моральні обов'язки [11, с. 5]. З таким поглядом на договірне регулювання відносин щодо здійснення батьками виховання дитини цілком обґрунтовано не погоджується З. В. Ромовська. На її погляд, не є обмеженням батьківських прав визначення у договорі, що є актом доброї волі сторін, днів та годин, коли батько, який проживає, наприклад, у Львові, матиме можливість спілкуватися з дитиною, котра живе з матір'ю у Харкові [9, с. 38].

Слід звернути увагу на те, що в сучасних умовах у СК України прямо за-

кріплені договірні конструкції, спрямовані на врегулювання поряд із майновими також і немайнових відносин. Так, відповідно до статті 109 СК України подружжя, яке має дітей, має право подати до суду заяву про розірвання шлюбу разом з письмовими договорами, у яких визначитися як з умовами майнового забезпечення дітей (порядок сплати аліментів та відшкодування витрат на додаткове утримання), так і з особистими немайновими правами та обов'язками щодо дітей після розлучення. В останньому випадку батьків, які розлучаються, законодавець зобов'язує домовитися про те, з ким з них проживатимуть діти, яку участь у забезпеченні умов їхнього життя (причому як майнову, так і нематеріальну) братиме той з батьків, хто проживатиме окремо, а також про умови здійснення ним права на особисте виховання дітей.

Наприклад, сторони можуть указати в договорі, що дитина в період літніх канікул буде проводити час у курортній зоні в жиллому будинку, який належить на праві приватної власності тому з батьків, який проживає від дитини окремо. Також сторони можуть передбачити обов'язок відвозити дитину відповідно до погодженого графіка відвідування гуртків, секцій, до лікаря, на додаткові заняття тощо. Без сумніву, у наведених прикладах правовідносини, що виникають на підставі договору, мають особистий немайновий характер

СК України також передбачає можливість договірного регулювання виключно немайнових відносин. Прикладом може бути договір про розв'язання питання участі батьків у вихованні дітей, який поіменовано у ст. 157 СК України. Договір про виховання дітей має укладатися у простій письмовій формі. Його істотними умовами є умови про участь у забезпеченні умов життя дитини тим з батьків, хто проживає окремо, а також умо-

ви про здійснення ним права на особисте виховання дітей. Більше того, невиконання матір'ю обов'язку забезпечити право батька у визначені дні спілкування з дитиною може мати наслідки відшкодування матір'ю матеріальної та моральної шкоди, завданої батькові, що чітко визначено абз. 2 ч. 4 ст. 157 СК України. Як слушно зауважує В. Г. Олюха, тут майнові відносини, а отже, економічна мета взагалі відсутні [6, с. 110].

На думку І. В. Жилінкової в договорі подружжя про виховання дитини повинні бути відображені такі моменти:

- а) з ким з батьків проживатиме дитина (діти);
- б) яку участь в забезпеченні умов їхнього життя прийматиме той з батьків, який буде проживати окремо;
- в) умови здійснення тим з батьків, хто буде проживати окремо, його права на особисте виховання дитини (дітей) [3, с. 43].

Право на особисте виховання дитини, передбачене ст. 151 СК України, дає змогу матері/батькові дитини, що проживають окремо, бачитися з нею, забирати її до себе на певний період. З огляду на це в договорі батьки можуть визначити графіки побачень дитини з батьками та іншими родичами; передбачити, що дитина буде проводити певний час, спілкуючись з тим із батьків, хто проживає окремо (канікули, вихідні та святкові дні, конкретні години у будні дні тощо); визначити періодичність та порядок зустрічей з родичами батька й матері, що проживають окремо тощо.

З нашої точки зору, можливість урегулювання на договірних засадах не тільки майнових, а й особистих немайнових відносин у сімейній сфері цілком узгоджується з положеннями ст. 9 СК України, яка сформульована як загальна та передбачає можливість упорядкування будь-яких сімейних (родинних) відносин без їх поділу на майнові та немайнові.

Отже, позитивно вирішуючи питання про можливість регулювання сімейно-правовими договорами поряд з майновими відносинами також і особистих немайнових, на наш погляд, найдоречніше буде згадати слова класика цивільного права Й. О. Покровського, який зазначав, що у висококультурного народу зобов'язання має своїм завданням забезпечувати не тільки матеріальні блага, а й блага ідеальні, значуща цінність яких зростає разом із зростанням культури [7, с.132].

Водночас варто наголосити на тому, що ч. 3 ст. 93 СК України містить пряму заборону, відповідно до якої шлюбний договір не може регулювати особисті відносини подружжя, а також особисті відносини між батьками і дітьми. Таким чином, сторони не можуть включати в шлюбний договір домовленість, що стосується їх особистих немайнових прав та обов'язків. Установлена законодавством України заборона найчастіше пояснюється двома основними моментами. По-перше, тим, що особисті права й обов'язки подружжя встановлені безпосередньо законом, через що вони невіддільні від самого суб'єкта – їх носія. По-друге, шлюбний договір (як і будь-які інші цивільно-правові угоди) повинен підпадати під примусове виконання, якщо в цьому виникне потреба. На думку С. В. Фурси, особисті немайнові відносини не можуть регулюватися шлюбним договором, оскільки закон не передбачає санкцій за їх порушення, і навіть більше – врегулювання таких відносин у шлюбному договорі є обмеженням конституційних прав і свобод людини. Тож такий договір визнаватиметься недійсним, і нотаріусам слід відмовляти в його посвідченні [10, с. 57].

Попри пряму законодавчу заборону, закріплену в ч. 3 ст. 93 СК України, у теорії сімейного права виникає багато дискусій стосовно категоричності норми СК

України, яка стосується того, що шлюбний договір може регулювати лише майнові відносини подружжя.

Зокрема, Л. В. Липець вважає, що на сьогодні в Україні шлюбний договір по суті не є договором, він є чимось на зразок заповіту: обидва правочини можуть визначати лише правовий режим майна, яке переходить у власність до одного чи іншого члена сім'ї після настання певного юридичного факту, у заповіті – після смерті заповідача, а в шлюбному договорі – після розлучення. Звісно, законодавець дозволяє врегульовувати договором майнові питання подружжя й в шлюбі, але, як свідчить практика, більшість подружніх пар не потребують чіткого виокремлення своєї частки майна зі спільного майна подружжя під час подружнього життя. Зазвичай така необхідність постає після розірвання шлюбу. Ті самі питання, які регулюють сферу саме подружнього життя (побутові, щодо виховання дітей, розподілу сімейного бюджету тощо), український законодавець включати до шлюбного договору не дозволяє. А отже, укладають шлюбний контракт на сьогодні лише не впевнені у довготривалості шлюбу пари. Для того, щоб уникнути такої проблеми, законодавець має перетворити «договір на випадок розлучення», яким сьогодні є шлюбний договір, на справжній «шлюбний договір» [5, с. 131].

О. А. Явор беззастережно стверджує, що в шлюбному контракті поряд з традиційними особистими відносинами (вибір чоловіком і жінкою прізвища, професії, місця проживання) повинні знайти своє закріплення умови щодо віросповідання, мови, якою будуть спілкуватися члени сім'ї, щодо здійснення виховання дітей, взаємної інформованості про стан здоров'я, завчасне надання майбутній дитині відповідного прізвища та імені [12, с. 11].

Слід також наголосити на тому, що норми законодавства України, які визначають зміст шлюбного договору, в цьому плані істотно відрізняються від законодавства більшості зарубіжних країн, які надають широкі можливості включення в шлюбні договори умов з приводу особистих немайнових прав та обов'язків подружжя. Зарубіжні юристи вже давно визначають шлюбний договір як надзвичайно специфічний правочин, а тому, розуміючи, що деякі пункти шлюбного договору, які мають особистий характер, не завжди можуть бути виконані примусово, не надають цьому вирішального значення. З точки зору сімейного права, у багатьох країнах шлюбний контракт дає змогу подружжю (майбутньому подружжю) точніше сформулювати свої очікування від шлюбу; визначити характер своїх майбутніх взаємовідносин і відносин з іншими особами; коло спілкування, види діяльності, яким віддають перевагу, тощо. У зв'язку з цим такого роду положення включаються в шлюбний контракт для стимулювання належної поведінки подружжя в шлюбі, а не для їх примусового виконання [1, с. 109]. В американському праві такі умови отримали назву «умови про силу життя». При цьому спектр таких угод найширший. Сторони можуть, наприклад, долучити до шлюбного договору положення, що стосуються: інтересів неповнолітніх (про методи виховання та контролю за дитиною; визначення його релігії; порядок зустрічей з дитиною дідусів і бабусь тощо); друзів подружжя (скільки і яких друзів вони хотіли мати, скільки часу вони планують проводити з друзями і які форми спілкування з ними є бажаними); роботи подружжя (хто з них буде працювати, скільки часу ймовірно подружжя витратимуть на роботу, яким чином вони будуть приймати рішення про зміну робо-

ти тощо); сексуальних відносин подружжя (періодичність, способи сексуальних відносин і т. д.) [1, с. 115].

Варто відзначити, що на сьогодні в Україні спостерігається тенденція до врегулювання особистих немайнових відносин подружжя. У свідомості громадян шлюбний договір навіть частіше асоціюється саме з регулюванням особистих, навіть інтимних сторін життя. На практиці часто подружжя звертаються до нотаріусів з проханням укласти шлюбний договір і серед можливих умов договору хочуть закріпити положення, що будуть регулювати особисті немайнові відносини. У зразках шлюбних договорів досить часто можна виявити умови, що стосуються особистих відносин подружжя. Пропонуються такі формулювання: «у разі нещасного випадку або хвороби зобов'язуємося надавати один одному постійну моральну підтримку», «зобов'язуємося узгоджувати між собою умови виховання і навчання дітей», «члени сім'ї не будуть обмежувати одне одного у виборі способів спілкування, занять спортом, відвідування розважальних установ». Нерідко сторони хочуть включити в договір умови щодо імені майбутньої дитини, її віросповідання, місця проживання та інше.

І це цілком природно, адже шлюб – це союз двох різних людей, кожна з яких має свої звички, смаки і потреби. І нерідко важливі для одного з подружжя звички чи хобі виглядають чимось зайвим і непотрібним в очах іншого. Через текст шлюбного договору подружжя може ніби з боку подивитися на свою майбутню сім'ю і максимально справедливо розподілити всі сімейні права та обов'язки між собою.

З нашої точки зору, було б непогано, якщо сторони в тексті шлюбного договору могли зазначити умови, які регулюють саме сферу подружнього життя, але за умови, що гарантовані Конститу-

цією України права людини не порушуватимуться. Такі умови кожна подружня пара отримає можливість визначити для себе індивідуально. Зокрема, договором можна було б регулювати питання проведення релігійної церемонії шлюбу (вінчання), у випадку різних релігійних сповідань подружжя – визначити, у якій релігії виховуватимуться діти подружжя, вирішити питання розподілу сімейного бюджету, графік прибирання за домашніми тваринами і квартири, обов'язки подружжя відвідувати спортивні секції тощо.

На нашу думку, було б доречно закріпити в законодавстві норму, відповідно до якої сторони могли б урегулювати особисті немайнові відносини в шлюбному договорі за умови, що ці положення не порушують конституційні права та свободи людини і громадянина, закріплені в Конституції України, а також не суперечать моральним засадам суспільства. З цією метою та для приведення ст. 93 СК України у відповідність до ст. 9 СК України необхідно ч. 1 ст. 93 СК України викласти в такій редакції: «Шлюбним договором регулюються особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, визначаються їхні особисті немайнові та майнові права й обов'язки у межах, що не порушують конституційних прав та свобод людини і громадянина, а також не суперечать моральним засадам суспільства».

У контексті розглядуваного питання варто зауважити, що суперечливою, на наш погляд, є також заборона в ч. 2 ст. 93 СК України регулювати в шлюбному договорі особисті відносини батьків та дітей, у той час як ст. 157 СК України передбачає можливість укладення окремого договору, безпосереднім предметом регулювання якого є такі особисті права та обов'язки батьків і дітей, як визначення місця проживання, умов виховання,

графіків побачень з дитиною тощо. Виходячи із сказаного, вбачається доцільним ч. 2 ст. 93 СК України сформулювати таким чином: «Шлюбним договором можуть бути визначені особисті немайнові і майнові права та обов'язки подружжя як батьків». Відповідно, частина 3 статті 93 СК України підлягає виключенню.

Здійснене дослідження особливостей регулювання особистих немайнових відносин у сімейній сфері на договірних засадах є підставою для формулювання таких загальних висновків:

1. Варто констатувати, що на сучасному етапі законодавець цілком обґрунтовано визначився з можливістю регулювання особистих немайнових відносин у сім'ї, закріпивши такі види сімейно-правових договорів, а саме:

а) договір, передбачений частиною 1 статті 109 СК України, про те, з ким із батьків проживатимуть діти, яку участь у забезпеченні умов їхнього життя братиме той з батьків, хто буде проживати окремо, а також про умови здійснення ним права на особисте виховання дітей;

б) договір про розв'язання питання участі батьків у вихованні дітей, поіменованій у ст. 157 СК України.

Такий підхід цілком узгоджується із статтею 9 СК України, що має загальний характер.

2. На нашу думку, в умовах побудови правової держави слід позитивно вирішувати питання про можливість регулювання сімейно-правовими договорами поряд з майновими відносинами, також і особистими немайновими, але за умови, що гарантовані Конституцією України права людини не порушуватимуться.

У цьому зв'язку було б доречно закріпити в законодавстві норму, відповідно до якої сторони могли б урегулювати особисті немайнові відносини в сімейному договорі, але за умови, що ці положення не порушуватимуть конституційних

прав та свобод людини і громадянина, закріплених в Конституції України, а також не суперечитимуть моральним засадам суспільства.

3. У той же час норма ст. 93 СК України про заборону в шлюбному договорі регулювати особисті немайнові відносини між подружжям, а також визначитися з особистими немайновими правами та обов'язками їх як батьків суперечить принципам договірного регулювання сімейних відносин, передбаченими у ст. 9 СК України, та потребує змін з метою приведення норм національного законодавства у відповідність до законодавства країн Європи та США.

У зв'язку з вищевказаним, на наш погляд, ч. 1 ст. 93 СК України слід викласти в такій редакції: «Шлюбним договором регулюються особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, визнача-

ються їхні особисті немайнові та майнові права й обов'язки в межах, що не порушують конституційних прав та свобод людини і громадянина, а також не суперечать моральним засадам суспільства». Крім того, частину 2 статті 93 СК України слід сформулювати таким чином: «Шлюбним договором можуть бути визначені особисті немайнові і майнові права та обов'язки подружжя як батьків». Відповідно, частина 3 статті 93 СК України підлягає виключенню.

4. Подальші дослідження в галузі договірного регулювання особистих немайнових відносин у сімейній сфері мають бути спрямовані на розширення сфери договірного регулювання особистих немайнових відносин в сім'ї, а також на створення законодавчого та теоретичного підґрунтя для застосування досліджуваної категорії договорів на практиці.

Список використаної літератури

1. Жилінкова І. В. Брачний договір. Монографія. – Х. : Ксилон, 2005. – 173 с.
2. Жилінкова І. В. Сфера застосування та класифікації договорів у сучасному сімейному праві / І. В. Жилінкова // Право України. – № 9. – 2012. – С. 206-214.
3. Жилінкова І. В. Расторжение брака. Монографія. – Х. : Ксилон, 2007. – 98 с.
4. Жилінкова І. В. Шлюбний контракт : чинне законодавство та перспективи його розвитку / І. В. Жилінкова // Право України. – 2000. – № 6. – С. 104-112.
5. Липець А. В. Врегулювання шлюбних та подібних відносин законом та договором : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. В. Липець. – К., 2009. – 222 с.
6. Олюха В. Г. Цивільно-правовий договір: поняття, функції та система : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. Г. Олюха. – К., 2003. – 174 с.
7. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М. : Статут, 1998. – 288 с.
8. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України : науково-практ. коментар / З. В. Ромовська. – К. : Правова Єдність, 2009. – 432 с.
9. Ромовська З. В. Українське сімейне право : підруч. / З. В. Ромовська. – К. : Правова єдність, 2009. – 500 с.
10. Фурса С. Я. Шлюбний контракт в нотаріальному процесі // С. Я. Фурса / Право України. – 2002. – № 5. – С. 52-60.
11. Шевченко Я. М. Проблеми нового Сімейного кодексу України / Я. М. Шевченко // Проблеми законодавства : Республ. наук. збірн. – Вип. 63. – Харків, 2003. – С. 3-11.
12. Явор О. А. Функції шлюбного контракту в сімейному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. А. Явор. – Харків, 1996. – 16 с.